

№ 30 (2021) С. 14–20

National Academy of Fine Arts and Architecture

Collection of Scholarly Works «Ukrainian Academy of Art»

ISSN 2411–3034

Website: <http://naoma-science.kiev.ua/>

УДК 711.52

ORCID ID 0000-0003-3098-2597

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.30.2021.14-20>

Леонід Прибєга

кандидат архітектури, професор кафедри теорії,
історії архітектури та синтезу мистецтв НАОМА

leonid.prybiega@naoma.edu.ua

ІСТОРИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІСТА: СУТНІСТЬ І ЗАСАДИ ОХОРОНИ

Анотація. В статті обґрунтовується визначення терміну «історичне середовище» старовинного міста; визначено, що матеріальною основою середовища є історично успадкований просторовий каркас міського утворення, який характеризується історико-культурною змістовністю, й відповідно розглядається як об'єкт охорони.

Ключові слова: історичне середовище, історичне місто, історично успадкований просторовий каркас, історичний ареал, історико-архітектурний опорний план, історична забудова, пам'яткоохоронні заходи.

THE HISTORIC ENVIRONMENT OF THE CITY: THE ESSENCE AND PRINCIPLES OF PROTECTION

Leonid Prybiega

Abstract. The article considers the actual problem of preserving the traditional environment for the historical city in the conditions of active development of urban infrastructure. Based on the analytical study of previous research and morphological analysis of components, it proposes to define the historic environment as a monument protection category, which determines the space of a historical city, organized in a characteristic landscape by inherited historic planning and system of buildings and structures, characterized by historical and cultural content. The article proves that the material basis of the city's historic environment is a historically inherited spatial framework formed by traditional buildings. Accordingly, to protect the environment of the ancient city means to preserve the inherited historic spatial framework in a state that does not change its spatial structure and does not lead to identity loss. The article also raises issues of practical solutions to the protection of the historic environment of ancient cities.

Keywords: historic environment, historical city, inherited historic spatial framework, historical area, historical and architectural reference plan, historical buildings, monument protection measures.

Постановка проблеми. Починаючи з 90-х років минулого століття в пам'яткоохоронній сфері набув поширення термін «історичне середовище». Не зважаючи на повсюдне використання й різнопланове трактування, ця пам'яткоохоронна категорія не була належним чином теоретично опрацьована, не визначена сутність і засади охорони історичного середовища старовинних міст. Водночас в умовах неврегульова-

ної забудови центрів історичних міст, руйнації історичної забудови й недотримання заходів охорони пам'яток, такі середмістя втрачають характерний історично успадкований устрій середовища, властиві їм ознаки ідентичності загалом.

Актуальність дослідження. Важливою передумовою збереження своєрідності українських міст, виявлення їхньої ідентичності й привабли-

вості в умовах інфраструктурних змін, є чітке усвідомлення сутності історичного середовища, успадкованого урбаністичного утворення, розуміння його матеріального виміру й духовної змістовності. Як категорія комплексної оцінки успадкованого урбаністичного організму, історичне середовище, в якому інтегрується характерний ландшафт території з відповідним розплануванням, об'єкти культурної спадщини й історична забудова, традиції життєдіяльності мешканців, інші процеси, пов'язані з історією міста, має стати підґрунтям визначення не тільки шляхів охорони традиційного устрою історичного середмістя, але й розвитку, — зведення сучасних архітектурних об'єктів, але в певних параметрах, гармонійних до історично успадкованої забудови, ідентичних з історичним середовищем.

Зв'язок даного дослідження з важливими завданнями охорони національного культурного надбання держави. Захист традиційного характеру середовища в загальних рисах прописаний в Законі України «Про охорону культурної спадщини» й регламентується статтями розділу VI цього закону (Збірник 167–174). Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 затверджено Список історичних населених місць України, загалом понад 400 міст і селищ, успадкований характер середовища яких має бути збережений (Збірник 551–564). Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2001 р. № 318 затверджено також Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, що занесені до Списку історичних (Пам'яткознавство, 192–4). Тож наукове опрацювання категорії історичного середовища має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Аналіз попередніх наукових напрацювань. Перші наукові розвідки щодо історичного середовища відносяться до 70-х років минулого століття і пов'язані з усвідомленням необхідності комплексної охорони об'єктів культурної спадщини старовинних міст. До теми міського історичного середовища свого часу зверталися Є. Михайловський, А. Іконников, К. Лінч, О. Беккер, О. Щенков, Т. Устенко, Є. Водзинський, О. Маслов, М. Бевз, Л. Прибега та інші науковці. Найбільш ґрунтовно тема місько-

го історичного середовища досліджувалась А. Іконниковим (240–252). Передусім він розглядав середовище як предметно-просторове оточення, зорганізоване для забезпечення життєдіяльності людини в певних соціальних умовах, а також, що досить важливо, звернув увагу на матеріальні складові просторової основи середовища, зокрема природний ландшафт, монументальні будівлі і споруди, планувальну мережу вулиць і майданів, рядову забудову, що загалом забезпечує структурну цілісність урбаністичного утворення. Ці складові досить стабільні у часовому вимірі щодо предметного наповнення просторового утворення, яке необхідне для забезпечення повсякденних життєвих процесів й оновлюється значно частіше. Характерний ландшафт території міста, історично успадковане розпланування міського організму, нашарування різночасових визначних будівель і споруд, рядової забудови власне формують просторовий каркас середовища урбаністичного утворення. Таке середовище, як зазначає А. Іконников, через поєднання різних нашарувань забудови й предметного наповнення характеризується спадкоємністю, забезпечує часові зв'язки культур різних епох і є хранителем соціальної пам'яті (247).

Інший дослідник цієї доби Є. Михайловський, акцентує увагу на історичному середовищі у контексті охорони пам'яток архітектури й трактує його як систему будівель і споруд й відкритого простору, що розглядаються у комплексі усіх явищ, що виникають у їхній взаємодії (72). Загалом таке визначення прийнятне для вирішення питань охорони історичного середовища осібної пам'ятки.

Необхідність осмислення історичного середовища постала згодом й у зв'язку зі зведенням в історично сформованому урбаністичному утворенні об'єктів нового будівництва, їхньою гармонізацією з історичним архітектурним контекстом. Ці проблеми порушувалися зокрема у працях О. Беккера, О. Щенкова (6–14), О. Маслова (73). Названі автори звертають увагу на естетичну, мистецьку та історичну змістовність міського середовища, розглядають його як своєрідне духовне поле міста, в якому інтегруються всі прояви життєдіяльності людини та її взаємодія з природним довкіллям.

Основна ідея наукової праці К. Лінча — це образне сприйняття середовища історичного міста. Сутність історичного середовища за К. Лінчем визначається образною цілісністю й неперервністю розвитку міського організму. Відповідно, важливим виміром середовища є час, відчуття часу через призму часових змін, що проявляються через присутність в історично успадкованому міському утворенні нашарувань минулого. Визнання неперервності розвитку такого урбаністичного утворення дає змогу вирішувати питання співіснування старожитніх й нових архітектурних об'єктів в історичному середовищі.

Дослідження Т. Устенко, Є. Водзинського, М. Бевза, Л. Андреева переважно торкалися практичних питань охорони історичного середовища, а не самого визначення його сутності.

Важливо відзначити, що збереженню традиційного характеру середовища історичного населеного місця, приділено увагу й в уже згаданому нами Законі України «Про охорону культурної спадщини», де визначення середовища трактується як історично упорядкований вигляд та об'ємно-просторова структура історичного населеного місця (Збірник 167–8).

Підсумовуючи розгляд наукових напрацювань за темою дослідження, слід зазначити, що стосувалися вони переважно загальної характеристики середовища історичних міських утворень, або акцентувалася увага на окремих складових просторової структури міського організму. Однак відсутність чіткої дефініції історичного середовища й, відповідно, невизначеність об'єкта охорони, не дозволяють належним чином забезпечити повноцінне збереження історичного середовища старовинного міста.

Новизна дослідження. Новизна даної праці полягає в уточненні терміну «історичне середовище», розкритті матеріального виміру історичного середовища як об'єкта охорони та визначенні засад охорони історичного середовища старовинних міст.

Виклад основного матеріалу. Насамперед маємо уточнити термін «історичне середовище», визначити його пам'яткоохоронну сутність. В загальному розумінні, як це впливає з огляду зазначених вище наукових публікацій і попередніх авторських праць — термін «середовище»

розглядається як предметно-просторове оточення людини, створене нею у відповідних природних умовах для забезпечення своєї життєдіяльності (Прибега 127–140). Таким чином середовище формується людиною, суспільством і не може залишатися стабільним у часі; як явище воно постійно змінюється відповідно до потреб суспільства, хоча архітектурно-просторова організація, власне забудова, певний час може зберігати стабільність. Акцентуючи увагу саме на історичному середовищі, слід наголосити ще на важливому вимірі середовища — на часі; часовий вимір просторового поля історичного середовища є визначальним. Часові зміни знайшли своє відображення у просторовій організації міського утворення, залишили свій слід в численних об'єктах матеріальної культури, що дає змогу і в наш час здійснити подорож у минуле міста, відчутти плін часу.

Сукупність історичних штрихів у системі міста, зінтегрованих в історичному середовищі, визначає часове поле середовища. Хронологічний діапазон складових середовища визначає його історико-культурну значущість, розкриває спадкоємність й неперервність розвитку міста.

Передусім йдеться про історично успадковану забудову та об'єкти культурної спадщини відповідного урбаністичного утворення. Історично успадкована система будівель і споруд, організованих відносно усталеною мережею вулиць, майданів та відкритих просторів, в поєднанні з характерним природним ландшафтом утворюють відносно стійкий просторовий каркас середовища міського організму, обумовлюють його матеріально означений просторовий вимір

Акцентуючи увагу на матеріальний вимір історичного середовища, зокрема характерний природний ландшафт міста, історично успадковані розпланування та забудову як найбільш стабільні складові міського організму, що забезпечують його візуальне сприйняття й ідентифікацію, маємо пам'ятати й про історико-культурну змістовність історичного середовища старовинного міста.

Історичне середовище як інтегральний вимір міського організму і в часі й просторі, утримує й віддзеркалює різні соціальні й культурні

відносини, побутові традиції мешканців міста, творчі здобутки будівничих, зберігає пам'ять про історичні події, що мали місце в різний час на його теренах. Основним хранителем історико-культурної інформації будь-якого урбаністичного утворення є матеріальна основа об'єктів, що формують його просторовий каркас.

Пластика форм архітектурних об'єктів, що характеризуються мистецьким задумом й закарбовані в їхній матеріальній субстанції, сліди історичних подій та соціальних процесів, відповідним чином позначаються на змістовності середовища, розкривають його історичну й мистецьку значущість. Водночас характер забудови міста, його розпланування зумовлювались й утилітарно-функціональними чинниками та традиціями життєдіяльності мешканців.

Інтегруючи історико-культурний потенціал пам'яток, історичної забудови, інформативність визначних місць та естетичні якості характерного міського ландшафту, позначене місцевими традиціями мешканців, історичне середовище таким чином постає хранителем історико-культурного змісту старовинного міста. Безпосередній контакт з таким середовищем, візуальне сприйняття об'єктів, що формують його історично успадкований просторовий каркас, та усвідомлення історико-культурного змісту як окремих пам'яток, так і забудови всього утворення, формують у нашій уяві низку вражень, що інтегруються у цілісний історико-культурний образ старовинного міста.

Отже, історичне середовище — це пам'яткоохоронна категорія, якою визначається простір історичного міста, зорганізований в умовах характерного ландшафту історично успадкованими розплануванням та системою будівель і споруд, наповнений історико-культурною змістовністю й віддзеркалює традиції життєдіяльності місцевих мешканців.

Маючи на меті не тільки визначення сутності історичного середовища як пам'яткоохоронної категорії, але й його збереження в умовах сучасних процесів інфраструктурних оновлень міського організму, маємо порушити питання автентичності середовища. Посилаючись на наші попередні напрацювання, зазначимо, що автентичність — це ознака стану матеріальної субстанції пам'ятки, що дає підстави оцінювати

її як справжній документ історії й твір архітектурного мистецтва (Прибега 44–6). Отже, це означає, що йдеться винятково про матеріальний вимір історичного середовища.

Як уже зазначалося, матеріальною основою середовища є історично успадкований просторовий каркас, в якому поєднуються пам'ятки, історична забудова, пам'яткові атрибути міського дизайну тощо, зорганізовані відповідним розплануванням в умовах характерного міського ландшафту. Тобто йдеться про утримання в автентичному стані історично успадкованого просторового каркасу як матеріальної основи історичного середовища. Зміни природно-ландшафтної ситуації в старовинному місті, його історично успадкованого розпланування та загальом порушення традиційного устрою просторового каркасу, неодмінно негативно позначаються на історико-культурній змістовності історичного середовища. Водночас, функціонально утилітарне наповнення міського організму, залежне від соціально-культурного розвитку суспільства і як явище динамічне в часі, не може оцінюватися категорією автентичності. Інша справа, що сучасна функція історичного утворення має узгоджуватися з історико-культурною змістовністю середовища, не спотворювати його традиційного образу.

Отже, з урахуванням структурної організації історичного середовища, де серед складових окрім природно-ландшафтного та архітектурно-просторового пластів, визначено також функціонально-утилітарне наповнення, його охорона не може розглядатися в буквальному сенсі. Об'єктом збереження є матеріально існуючий історично успадкований просторовий каркас середовища в територіальних параметрах, що забезпечують історичну, функціональну структури та композиційну цілісність утворення.

Практичне вирішення завдань збереження історичного середовища передусім потребує виявлення територій в системі міста, що характеризуються історично успадкованим устроєм й зберегли значний пам'ятковий потенціал. Такі осередки історичного середовища, що відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» термінологічно іменуються як історичні ареали населених місць (Збірник 144) і виявляються в системі старовинних міст, за-

несених до Списку історичних, тобто отримали статус історичного міста (Збірник 551–64). Історичний ареал — це частина історичного міста чи іншого поселення, що зберегла старовинний характер розпланування, традиційну забудову та значні пам'яткові ресурси. Порядок визначення меж та режимів охорони традиційного характеру середовища історичних ареалів регламентується окремим документом, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318 (Пам'яткознавство 192–4).

Підґрунтям визначення меж історичних ареалів, власне меж історичного середовища старовинного міста, слугує історико-архітектурний опорний план історичного урбаністичного утворення, складання якого прописано державними будівельними нормами ДБН Б. 2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України». Складанню історико-архітектурного опорного плану історичної частини міста мають передувати поглиблені дослідження формування планувально-просторової структури міського організму, тотальне обстеження території на предмет виявлення об'єктів культурної спадщини, визначення історико-культурного потенціалу на даній території. За матеріалами зібраної й проаналізованої інформації і складається опорний план, в якому у графічній формі на топографічній основі наносяться результати дослідження, зокрема фіксується історико-культурний потенціал старовинного міста. Графічна форма вираження результатів дослідження історичного міста чи його частини у вигляді історико-архітектурного плану дає змогу прояснити картину дислокації об'єктів культурної спадщини, простежити розвиток планувальної мережі міського утворення, визначити на цій основі територіальні межі історичного середовища, власне історичного ареалу.

Однак історико-архітектурний опорний план ніяким чином не розкриває просторову організацію середовища відповідної частини історичного міста, не дає уявлення про історично успадкований просторовий каркас міського організму, про значення якого в оцінці утворення

й забезпеченні належної охорони середовища було сказано вище.

Постає питання вибудовування на основі історико-архітектурного опорного плану віртуальної моделі історично успадкованого просторового каркасу середовища відповідного урбаністичного утворення й доповнення пакета науково-проектної документації. Сучасні технічні можливості дають змогу створити таку модель. На основі 3D-моделі просторового каркасу постає можливість більш ґрунтовно простежити формування просторової структури історичної частини міста в часі, визначити композиційні особливості устрою середовища. Наявність 3D-моделі дасть змогу постійно відстежувати стан та дотримання режиму охорони історичного середовища в межах історичного ареалу, а також прогнозувати розвиток та доповнення просторового каркасу, його часткового відтворення чи оновлення в параметрах, що не змінюють його історично успадкований устрій, привносити сучасне функціональне наповнення.

Залежно від технічного стану історично успадкованого каркасу середовища, характеру втрат та наявності дисонуючих об'єктів, що визначають його сучасний просторовий устрій, може мати місце застосування цілого комплексу таких пам'яткоохоронних заходів, як реставрація пам'яток, реновація історичної (фонові) забудови, реставраційне відтворення домінантних споруд, функціональне перепрофілювання пам'яткових об'єктів тощо.

Розглядаючи тему історичного середовища, ми звертали увагу на залежність його історико-культурної змістовності від стилістичного розмаїття об'єктів успадкованого просторового каркасу, широти хронологічного діапазону. Водночас, міський організм, його середовище, зазнаючи часових змін внаслідок розвитку суспільства, не залишається константою. І саме рух у часі фіксується стилістикою об'єктів успадкованого просторового каркасу середовища. Неодмінне збереження автентичної матеріальної основи історично успадкованого просторового каркасу середовища з компенсаційними вбудовами об'єктів нової архітектури в усталених параметрах, уможливить забезпечення повноцінного сучасного існування й продовжить часовий вимір відповідної частини старовинного міста.

Співмасштабні та гармонійно вписані в історичне середовище сучасні архітектурні форми стануть своєрідними сигналами, що виявлятимуть автентичність історичного пласта забудови та засвідчуватимуть сьогодення й спадкоємність у розбудові міста.

Висновки. За результатами аналітичного осмислення наукових праць, в яких порушувалися питання історичного середовища, та базуючись на попередніх авторських напрацюваннях за темою дослідження доведено, що історичне середовище — це пам'яткоохоронна категорія, якою визначається простір історичного міста чи іншого поселення, зорганізований в умовах характерного ландшафту історично успадкованими розплануванням та системою будівель і споруд, віддзеркалює традиції життєдіяльності місцевих мешканців й характеризується історико-культурною змістовністю.

Матеріальною основою історичного середовища міста є історично успадкований просторовий каркас, сформований традиційною забудовою та пам'ятковими об'єктами в територіальних межах історичного ареалу. Охорона історичного середовища старовинного міста чи його частини, означає утримання історично успадкованого просторового каркасу відповідного утворення в стані, що не змінює його про-

сторового устрою й не призводить до втрати ідентичності.

Територіальним виміром історичного середовища в системі старовинного міста є межі історичного ареалу (чи кількох ареалів). Історичний ареал треба розглядати як частину міського утворення, що зберегло старовинний характер розпланування, традиційну забудову та характеризується значним пам'ятковим потенціалом. Документальною основою визначення меж історичних ареалів у системі старовинного міста є історико-архітектурний опорний план. Однак територіальний вимір історичного середовища лише межами ареалу не виявляє його просторової організації, не дозволяє простежити розвиток й проаналізувати вертикальну композицію відповідного містобудівного утворення, збагнути просторовий устрій історичного середовища. Важливим додатком до існуючого пакета документів, якими визначаються параметри й режими охорони історичних ареалів, має стати 3D-модель історично успадкованого каркасу середовища ареалу. Така модель дасть змогу ефективно моніторити стан охорони просторового каркасу, уникати помилок під час планування функціонального оновлення історичного середовища й компенсаційного вбудовування в історично успадкований просторовий каркас об'єктів сучасної архітектури.

Цитовані праці

- Андреев, Леонид. *Основы исследования и реконструкции исторического города*. Москва: МАРХИ, 1983. Печать.
- Бевз, Микола. «Збереження та регенерація історичних центрів у Західній та Центральній-Східній Європі». *Проблеми теорії та історії архітектури України* 4 (2003): 152–172. Друк.
- Беккер, Александр, Алексей, Щенков. *Современная городская среда и архитектурное наследие*. Москва: Стройиздат, 1986. Печать.
- Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Чернігів: Деснянська правда, 2011. Друк.
- Иконников, Андрей. «Система предметно-пространственной среды и эстетическая ценность объекта». *Эстетические ценности предметно-пространственной среды*. Москва: Стройиздат, 1990. 240–252. Печать.
- Линч, Карл. *Образ города*. Москва: Стройиздат, 1982. Печать.
- Маслов, Александр. *Новая архитектура в исторической среде*. Москва: Стройиздат, 1990. Печать.
- Михайловский, Евгений. «Историческая городская среда и ее использование». *Памятники архитектуры в структуре городов*. Москва: Стройиздат, 1978. 71–78. Печать.
- Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: Збірник документів*. Київ: Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. Друк.
- Прибега, Леонід. *Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект*. Київ: Ін-т культурології НАМ України, 2016. Друк.

Устенко, Тамара, Елена, Кондратенко, Евгений, Водзинский. *Формирование архитектурно-художественного облика центров городов*. Киев: Будівельник, 1989. Печать.

References

- Andreev, Leonid. *Osnovyi issledovaniya i rekonstruktsii istoricheskogo goroda*. Moskva: MArhI, 1983. Pechat.
- Bevz, Mykola. «Zberezhennia ta reheneratsiia istorychnykh tsestriv u Zakhidnii ta Tsentralno-Skhidnii Yevropi». *Problemy teoryy u ystoryy arkhytektury Ukrainy* 4 (2003): 152–172. Druk.
- Bekker, Aleksandr, Aleksey Schenkov. *Sovremennaya gorodskaya sreda i arhitekturnoe nasledie*. Moskva: Stroyizdat, 1986. Pechat.
- Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny*. Chernihiv: Desnianska pravda, 2011. Druk.
- Ikonnikov, Andrey. «Sistema predmetno-prostranstvennoy sredy i esteticheskaya tsennost ob'ekta». *Esteticheskie tsennosti predmetno-prostranstvennoy sredy*. Moskva: Stroyizdat, 1990. 240–252. Pechat.
- Linch, Karl. *Obraz goroda*. Moskva: Stroyizdat, 1982. Pechat.
- Maslov, Aleksandr. *Novaya arhitektura v istoricheskoy srede*. Moskva: Stroyizdat, 1990. Pechat.
- Mihaylovskiy, Evgeniy. «Istoricheskaya gorodskaya sreda i ee ispolzovanie». *Pamyatniki arhitektury v strukture gorodov*. Moskva: Stroyizdat, 1978. 71–78. Pechat.
- Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban: Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv: In-t kulturolohii Akad. mystetstv Ukrainy, 2009. Druk.
- Prybieha, Leonid. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy: pamiatkookhoronnyi aspekt*. Kyiv: In-t kulturolohii NAM Ukrainy, 2016. Druk.
- Ustenko, Tamara, Elena, Kondratenko, Evgeniy, Vodzinskiy. *Formirovanie arhitekturno-hudozhestvennogo oblika tsestriv gorodov*. Kiev: Budivel'nik, 1989. Pechat.

Подано до редакції 13.09.2021

Рецензенти:

Жовква О.І. — доктор архітектури, доцент;

Чернявський В.Г. — доктор архітектури, професор.